

Competitio 2016. XV. évfolyam, 2. szám, 3–21. oldal
doi: 10.21845/comp/2016/2/1

Kivándorlás vagy maradás? A hűség szerepe a migrációs döntésekben

GOLOVICS JÓZSEF

egyetemi tanársegéd, Budapesti Corvinus Egyetem, Összehasonlító és Intézményi Gazdaságtan Tanszék
E-mail: jozsef.golovics@uni-corvinus.hu

A tanulmányban arra a kérdésre keresem a választ, hogy napjainkban az országok közötti jelentős fejlettségbeli különbségek és alacsony mobilitási költségek ellenére miért tartózkodnak mégis sokan a nemzetközi migrációtól. Álláspontom szerint ez a kivándorlás lelki aspektusaival magyarázható, amelyet újszerű módon nem a mobilitási költségek között tárgyalok, hanem a személyközi kapcsolatokban megjelenő altruizmusra vezetek vissza. Ennek segítségével azt mutatom be, hogy az így definiált hűség a korábban tárgyaltaknál fontosabb szerepet játszhat a migrációs döntésekben, s napjaink megváltozott környezetében ellenősztönzője lehet a kivándorlásnak.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: D01, D03, F22

Kulcsszavak: migráció, elvándorlás, hűség, altruizmus

1. Bevezetés

A nemzetközi migráció egyike napjaink legfontosabb témáinak, európai és globális szinten egyaránt. A huszonegyedik századi elvándorlási döntések környezete azonban radikálisan eltér akár a néhány évtizeddel korábban tapasztaltaktól is. A technológiai fejlődésnek köszönhetően ugyanis a mobilitás költségei drasztikusan csökkentek (*Hoffmann 2008, 2010*), s ezt – globális szinten legalábbis – nem kísérte az országok fejlettségbeli különbségeinek hasonló mértékű csökkenése.

Mindez új helyzetbe hozta a kivándorlást fontolgató egyéneket. Annak ellenére ugyanis, hogy a migrációs szakirodalom különböző irányzatai számos nézőpontból magyarázzák a vándorlások okait és fő hajtóereit (erről jó áttekintést ad *Massey et al. 1993, 1998*), az egyes országokban elérhető életszínvonalbeli különbségek, valamint a migráció mobilitási költségeinek szerepét nem sokan tagadják. Ez azonban azt vetíti előre, hogy a fent vázolt körülmények egyre több alacsonyabb fejlettségű országban élő személy számára tehetik reális alternatívává az elvándorlást.

Rendkívül eklatáns példaként szolgál erre az Európai Unió. Itt ugyanis a technológiai fejlődésen túl az integráció vívmányainak – a szabad mozgást garantáló és megkönnyítő szabályozásnak – köszönhetően is nagy mértékben csökkentek a

tagállamok közötti vándorlás költségei. Emellett a fejlettségbeli különbségek az unió régi és az új tagállamai között tartósan jelen vannak. Az éves nettó keresetekben¹ például euróban számítva akár nyolcszoros, s még vásárlóerő-paritáson mérve is kétháromszoros szakadékot figyelhetünk meg (*Eurostat 2016a*). Mindezek ellenére olyan mértékű migrációt még ezen relatíve tiszta, „súrlódásmentes” intézményi környezetben sem tapasztalhatunk, mint amilyen egy neoklasszikus modellből következne.²

A fentiek ellenére természetesen nem zárható ki, hogy a meglévő mobilitási költségek rendkívül alacsony szintje is képes lehet önmagában ellensúlyozni a migrációtól várható hasznokat. Egy fontos tényező azonban így is megmagyarázatlanul marad: a kivándorlás mértéke ugyanis eltérően érinti a kelet-közép-európai régió – egyébként sok tekintetben hasonló – országait, s mint azt az *1. ábra* szemlélteti, ez nem mutat érdemi korrelációt a keresetek nagyságával.

Mindez arra mutat rá élesen, hogy a – mind globális, mind európai viszonylatban meglévő – fejlettségbeli különbségeket a mobilitási költségeken túl más tényezők is ellensúlyozhatják. Jelen tanulmányban amellett érvelek, hogy erre a kivándorlás lelki tényezői lehetnek alkalmasak.

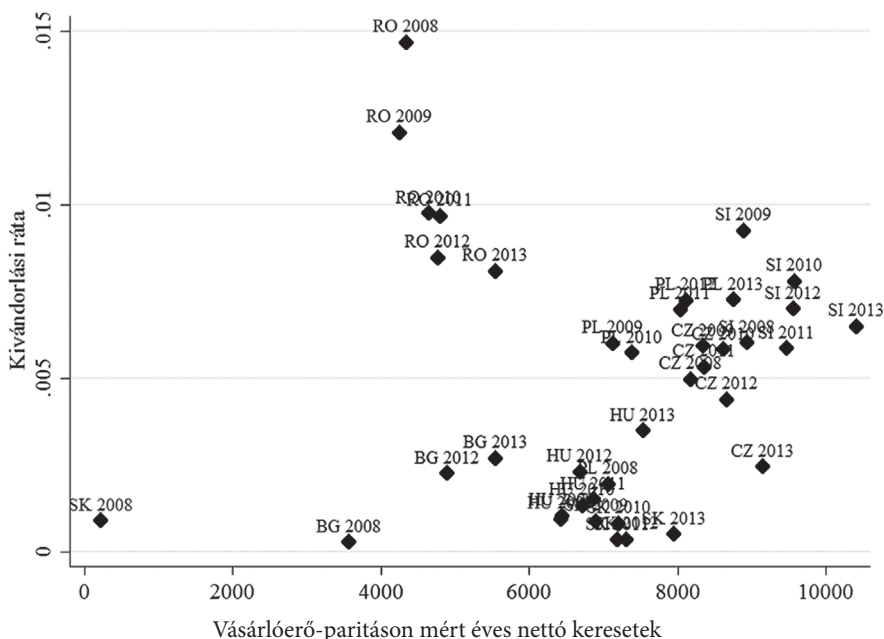
Az elvándorlás lelki költségeinek fogalma (*psychic costs*) nem ismeretlen a szakirodalom számára (*Sjaastad 1962; Greenwood 1975; Docquier–Rapoport 2012*), noha igazán részletes tárgyalását a migráció neoklasszikus megközelítése mellőzte. E tényező beható áttekintése és működésének megértése ugyanakkor napjaink megváltozott környezetében hozzásegíthet a fent vázolt „elmaradt migráció”³ okainak feltárásához. Ehhez, ellentétben a korábbi megközelítésekkel, a kivándorlás pszichológiai vonatkozásait nem egyszerűen a mobilitási költségek között, hanem attól elkülönülten tárgyalom, s az interdependens hasznosságfüggvények, valamint *Hirschman (1978, 1995)* hűségkoncepciójának felhasználásával illesztem be a kivándorlási döntésről szóló gondolkodási keretbe.

1 A keresetekben megfigyelhető különbségek természetesen nem kizárólagos indikátorai az életszínvonalbeli különbségeknek, ugyanakkor nagyságuk általában erős korrelációt mutat az egyéb vonatkozó tényezőkkel.

2 Noha azt nehézkes lenne pontosan megbecsülni, hogy a fenti körülmények milyen mértékű migrációt tennének indokolttá, az elmondható, hogy egy tiszta neoklasszikus modellben a migráció egészen a bérek nemzetközi kiegyenlítődéséig folytatódna (*Massey et al. 1993*). Jóllehet, egy ilyen neoklasszikus modell feltevései és következtetései távol esnek a valóságtól, a szabad mozgás lehetősége miatt a gyakorlatban fellelhető intézményi megoldások közül az EU szolgáltatja a hozzá legközelebb álló példát.

3 Ellentmondásnak tűnhet, hogy míg a tanulmányban „elmaradt migrációról” beszélek, addig például a magyarországi közbeszéd és a szakirodalom is növekvő mértékű kivándorlásról szól hazánk esetében (*Blaskó–Gödri 2014, Bodnár–Szabó 2014*), s globálisan is hasonló tendenciákat észlelhetünk. Az ellentmondás azonban csak látszólagos. Noha az utóbbi években – többek között a fent részletezett mobilitási költségek csökkenésével összefüggésben – a Magyarországról történő kivándorlás is fokozódott, a Nyugat-Európával szembeni bérelemaradás még ma is számos polgárnak tenné racionális döntéssé a kivándorlást.

1. ábra: A vásárlóerő-paritáson mért keresetek és a kivándorlási ráta kapcsolata Kelet-Közép-Európában 2008 és 2013 között

Megjegyzés: Az ábra hét közép-kelet-európai ország (Bulgária, Csehország, Lengyelország, Magyarország, Románia, Szlovákia és Szlovénia) adatait tartalmazza 2008-tól az Eurostat migrációs adatbázisában elérhető utolsó, 2013-as évig. A kivándorlási ráta előállításához az egyes országok évenkénti kivándorlóinak számát osztottam el az adott évi népességgel. Adatok forrása: Eurostat (2016a, 2016b, 2016c). Az ábrán látható két mutató korrelációja 0,0304, ami nemcsak hogy nem utal érdemi együttjárásra, de az intuíciónál által vártakkal szemben az együtthatója is pozitív.

A tanulmányban a kivándorlást – a neoklasszikus migrációs irodalom mikro-szemléletű irányzatához hasonlóan – a haszonmaximalizáló szereplők egyéni döntésének tekintem, s e keretben fordítok kiemelt figyelmet a hűségként értelmezett lelki költségek szerepére. Ettől többek között azt várom, hogy a mikro-szemléletű elemzésbe így olyan szempont is bevonható lesz, amelyet a migrációs irodalom más irányzatai a neoklasszikus értelmezési kereten kívül tárgyaltak. Mindezek során a hűség fogalmát Mike (2008, 2012) nyomán összekötöm a Williamson (1985, 2007) nevéhez köthető specifikus beruházásokkal, ami annak megértésében segít, hogy egyes személyeknél a hűség kialakulása miért járulhat hozzá a kivándorlás megakadályozásához.

Mindezt a következő szerkezetben tárgyalom: jelen bevezetést követően áttekintem a téma elméleti hátterét, valamint a vizsgálódás fogalmi és értelmezési keretét; ezt követően egy hűség nélküli, majd egy hűséget is számításba vevő gondolkodási keretet

építék fel a kivándorlási döntés vizsgálatára; ezután bemutatom állításaim empiriával történő összevetésének potenciális módjait; végül a tanulmányt a konklúziók összegzésével zárom.

2. Elméleti háttér és értelmezési keret

Jelen tanulmányban kivándorláson a hosszú távra történő, letelepedési célú külföldre költözést értem. Noha szólhatnának érvek akár a munkavállalási célú határon átvéelő ingázás, akár a rövid időre történő, tapasztalatszerzési célú külföldre költözés figyelembe vétele mellett is, ám ezektől eltekintek. E variánsoknak ugyanis eltérő motivációi, illetve befolyásoló tényezői lehetnek, s a tanulmány fókuszában álló lelki költségek elsősorban a hosszabb távra történő kivándorlás esetén éreztetik jobban hatásukat.

Az így definiált kivándorlásra – összhangban a *Sjaastad-féle (1962)* hagyománnyal, illetve általánosságban a nemzetközi migráció mikro-szemléletű neoklasszikus megközelítésével – egy egyéni, racionális költség-haszon kalkuláción alapuló döntésként tekintek. Ennek megfelelően az egyéneket tökéletesen racionálisnak, s kockázatsemlegesnek feltételezem.⁴ Döntési szituációjában – ahol az alternatívákat a kivándorlás vagy a maradás jelenti – az egyén azon opciót választja, amely nagyobb hasznossági szintet biztosít számára. Kalkulációjában így elsősorban olyan egyéni – legtöbbször pénzben mérhető – hasznokat megtestesítő tényezőket vesz figyelembe, mint az országok közötti jövedelmi különbségek, az eltérő életkörülmények, valamint a kedvezőbb munkapiaci lehetőségek. Ezen piaci jellegű faktorokat olyan további tényezők egészíthetik ki, amelyek azt mutatják, hogy az adott ország kormányzata milyen költségvetési eszközökkel segíti, illetve terheli lakosait (például különböző adók mértéke; munkanélküli ellátásra vagy egyéb jóléti kiadásokra fordított közpénzek nagysága stb.). Utóbbiak nettósított értékére a továbbiakban a nettó közszolgáltatási szint kifejezést használom.

Mindezen haszon-jellegű tényezők kivándorlást befolyásoló hatását, s a döntés meghozatalában játszott kiemelt szerepüket több empirikus vizsgálat is bizonyította. A reálbérek és a munkanélküliség makroszintű relevanciáját *Ahmad és szerzőtársai (2008)* Pakisztán esetében idősoros módszerrel igazolták. Ugyancsak makroszintű vizsgálatában *Mayda (2010)* OECD-országokra fókuszálva panelmódszerrel elemezte a bilaterális áramlásokat, s talált szignifikáns kapcsolatot a fejlettség és az elérhető bérek proxyjaként funkcionáló GDP, valamint a migráció mértéke között. *Sprenger (2013)* EU-tagállamok esetében vizsgálta panelmódszerrel a nemzetközi áramlásokat és világitott rá az egy főre jutó GDP és a munkanélküliségi ráta szignifikáns szerepére.

⁴ Ezen feltevések feloldása, s ezzel a behaviorista modellek felé való jelentősebb elmozdulás – amelyek főbb jellemzőiről jó áttekintést ad *Hagen-Zanker (2008)* – további kutatás tárgya lehet.

Geis és szerzőtársai (2013) négy fejlett ország mikroadatai segítségével multinomiális logisztikus regressziót használva mutatták rá, hogy a hagyományos munkaerő-piaci faktorok mellett a fogadó ország nettó közszolgáltatási szintjét meghatározó tényezők is szerepet játszanak a migráció alakulásában. *Kureková (2013)* pedig EU-tagállamok esetében – egyszerű kvantitatív eljárások elvégzése mellett – kvalitatív úton is elemezte, hogy a küldő országok jóléti rendszereinek is érdemi hatása van a kivándorlásra.

A fenti hasznokkal szemben a kivándorlás költségei állnak, amelyeket a tanulmányban mobilitási költségeknek nevezek. Ilyenek lehetnek a migrációval kapcsolatos explicit utazási, költözési és információszerzési (például munkahely- vagy lakáskeresési) költségek, valamint bizonyos (formális és informális) intézményi különbségekből adódó, sok esetben implicit-költség-jellegű tényezők (például a bevándorlás- és vízumpolitikai szabályozás adminisztratív terhei vagy akadályai, illetve a kulturális, valamint nyelvi eltérések leküzdése, kezelése).

Mindezen költségek szignifikáns szerepére több empirikus vizsgálat is rámutatott. *Kim és Cohen (2010)* nyugati országok esetén panelmódszerrel tesztelte a távolság és a nyelvi különbségek szerepét a migrációs áramlásokban. *Mayda (2010)* és *Sprenger (2013)* a távolság, a határátkelés költségessége, a közös nyelv, a közös kulturális vonások, illetve a szabad munkaerő-áramlás intézményi feltételének fontosságát igazolták. *Palmer és Pytlíková (2015)* pedig európai adatokat és panelmódszereket használva talált szignifikáns kapcsolatot a munkaerő-piaci szabályozás és a bevándorlás mértéke között.

A fenti költség- és haszonelemek empirikus igazolását elvégző tanulmányok elméleti háttérét azon megközelítés adta, hogy a kivándorlási döntéseket objektíven – legtöbbször pénzben – mérhető tényezők befolyásolják. E feltevések mentén a nemzetközi migráció főbb motívumai valóban magyarázhatóak is. Ugyanakkor az áramlásoknak továbbra is megmarad egy szeglete – lásd a bevezetésben említett talányt –, amely további magyarázatra szorul, s ez gyakran az empirikusan tesztelt modellek alacsony determinációs együtthatójában is megmutatkozik. Ezen hiányosság oka a makroszintű elemzések esetében abban kereshető, hogy az aggregálás révén elsikkadnak azok az egyéni – gyakran érzelmi töltetű – motivációk, amelyek ugyancsak fontos szerepet játszanak a döntés meghozatalában. A tanulmány későbbi részében tárgyalandó hűség is ilyen tényező lehet.

Elismerendő ugyanakkor, hogy a mikroszintű megközelítést használó irodalom egy része számol a migráció lelki költségeivel – mint a korábbi élet és kapcsolatok feladásával járó veszteségekkel –, ám azokat pusztán a nem pénzbeli mobilitási költségek közé sorolja (*Greenwood 1975; Massey et al. 1993; Sjaastad 1962*). Jelen tanulmányban azonban e tényezőket – azok eredete, komplexitása és eltérő természete miatt – külön tárgyalom.

Ez egyúttal elmozdulást jelent a migráció új közgazdaságtanának nevezett irányzat felé, ám nézőpontjukat nem veszem át. Ezen irányzat modelljeinek elemzési egysége a háztartás, s a kivándorlást családi (erőforrás-allokációs) döntésként kezelik; ezekről

Cooke (2008) ad áttekintést. Jelen tanulmány gondolkodási keretében azonban – noha elismerem, hogy a szereplők döntését az őket körülvevő család, közösség érdekei is befolyásolják – nem mozdulok el az egyéni döntések talajáról.

Mindezen túl érdemes szót ejteni arról is, hogy a fent felvázolt keret általánosságban is alkalmas lehet-e az EU-n belüli migrációs folyamatok tárgyalására. Ennek apropója – mint arra már utaltam – az lehet, hogy az unió sajátos intézményi berendezkedése (egységes piac, személyek szabad áramlása stb.) miatt a benne zajló migráció bizonyos szempontból talán már kevésbé nemzetközi, inkább belső vándorlási folyamatnak tekinthető. Az eltérő jogi és kulturális közeg ugyanakkor a migrációs döntésnek csak az intézményi környezetét változtatja meg, annak természetét nem. Ezáltal – például az alacsonyabb mobilitási költségek révén – természetesen hatással van az aktorok döntéseinek eredményére, de annak értelmezési keretében nem tesz szükségessé változtatásokat. Sőt, egy olyan helyzetet teremt, amely rámutat a kivándorlási döntésben szerepet játszó, eddig mellőzött tényezők részletes tárgyalásának szükségességére.

3. A kivándorlási döntés – hűség nélkül

A fentiek alapján, a legfőbb haszon- és költség tényezőket proxy változókkal szemlélítve, a kivándorlást fontolgató egyén – hűség nélküli – döntési szituációja a következők szerint írható fel. Feltehetjük, hogy az egyén két döntési alternatíva közül választhat: hazájában marad vagy külföldre költözik, s ezek kapcsán mérlegeli a vonatkozó hasznokat és költségeket.⁵ Az alternatívák összevetésekor – egy időszakossá téve ezzel a kérdést – az egyszerűség kedvéért az időtényező figyelembe vételétől eltekintek, így az alábbiakban használt változók az egész életpályára vonatkozó költségek és hasznok diszkontált jelenértékét fejezik ki.⁶ Így az egyén előtt álló alternatívákat az (1) és (2) kifejezések szemléltetik:

$$NB_h = \alpha_h I_h + G_h + (1 - \alpha_h) U_h \quad (1)$$

$$NB_k = \alpha_k I_k + G_k + (1 - \alpha_k) U_k - C_m \quad (2)$$

5 Az, hogy a külföldre egy egységként tekintek, kétségkívül egyszerűsítő feltevés, azonban érdeemben nem befolyásolja az így kvázi „két országosra” redukálódó modell következtetéseit. Ha több országgal számolnánk, akkor is feltételezhető lenne, hogy a racionalitás egyén a számára legkedvezőbb variánssal vetné össze az otthonmaradás hasznait, így az itt szereplő külföld ez utóbbi opciót szimbolizálhatja.

6 A továbbiakban részletezendő gondolkodási keret – ezen formájában, s az alábbi használat során – nem érzékeny erre az egyszerűsítésre. Ahol az időtényező figyelembe vételének mégis lenne jelentősége, ott azt külön tárgyalom.

ahol NB az adott döntés meghozatalának nettó hasznát, I a munkával szerethető jövedelmet, G az adott országban elérhető nettó közszolgáltatási szintet, U a munkanélküli-ellátást, C_m a mobilitási költségeket, míg α az egyén foglalkoztatottságának valószínűségét jelöli, h és k indexek pedig rendre a hazai, illetve a külföldi tényezőkre utalnak. Ezek alapján elmondható, hogy az egyén számára akkor racionális döntés a kivándorlás, ha a külföldön elérhető nettó haszon meghaladja a hazait, azaz:

$$NB_k > NB_h \quad (3)$$

Azzal az egyszerűsítő feltételezéssel élve, hogy az egyén mind hazájában, mind külföldön biztosan talál munkát ($\alpha_k = \alpha_h = 1$), valamint alkalmazva a $dI = I_k - I_h$, illetve a $dG = G_k - G_h$ jelöléseket, a fenti egyenlőtlenség az alábbi módon rendezhető át:

$$dI + dG > C_m \quad (4)$$

amely kifejezi, hogy a bér- és közszolgáltatási szintekben jelentkező különbségeket a mobilitási költségek ellensúlyozhatják. Noha az ide tartozó tényezők összesíthetőségének nehézségei, valamint az egyes tételek nem pénzbeli jellege miatt a mobilitási költségek mértéke nehezen számszerűsíthető, az a korábban jelzettek szerint elmondható, hogy nagyságuk az elmúlt évtizedekben jelentősen csökkent. Kivéve továbbá az egy időszakos keretből, az is elmondható, hogy a mobilitási költségek többsége egyszeri tétel, amelyek csak a kivándorlási, illetve az azt követő első időszakokban jelentkeznek. Így a külföldön töltendő évek számának növekedésével ennek a várható életjövedelemmel szembeni súlya folyamatosan csökken. A mobilitási költségek másik része természetesen az életpálya későbbi szakaszában is rendszeresen jelentkezhet (például kapcsolattartás bizonyos személyekkel, rendszeres hazajárás), ám e tényezők pontosan azokkal a lelki költségekkel (illetve azok „kiváltásával”) állnak összefüggésben, amelyeket a következő részben külön tárgyalok.

Így összességében – figyelembe véve a bevezetésben is említett körülményeket – túlzónak tűnhet az a felvetés, hogy a napjainkban megfigyelhető drasztikus életszínvonalbeli különbségeket a mobilitási költségek önmagukban képesek lennének ellensúlyozni. Ez pedig azt implikálhatja, hogy a lelki tényezőknek a korábban gondoltaknál lényegesen nagyobb szerepe lehet a kivándorlási döntésekben.

4. A hűség szerepe a kivándorlási döntésben

Az előző részben felépített gondolkodási keret tartalmát illetően megfeleltethető a *Sjaastad* (1962) munkája nyomán kialakuló hagyománynak, amelyet *Massey és szerzőtársai* (1993) a migráció neoklasszikus mikro modelljének tekintenek. S bár

ezen gondolkodási keret az individuális döntések talaján áll, fontos látni, hogy a társadalom tagjai nem egymástól szeparáltan élik az életüket. Kapcsolatban állnak egymással, törődnek egy bizonyos körrel. Egyeseknél ez a szűk családra korlátozódik, mások a baráti körük jólétével is törődnek, megint mások pedig akár az országuk egész társadalmának szempontjait is figyelembe veszik döntéseik során. Más szóval, az egyének nem kizárólag önérdékkövetőek, gyakran altruizmust is mutatnak egyes – velük valamilyen kapcsolatban álló – személyek iránt.

Az altruista magatartás ugyan szembemegy a közgazdaságtan klasszikus emberképével, a viselkedési forma létjogosultságát ma már általában a főáramban sem kérdőjelezzik meg (Golovics 2015). A mások érdekeinek figyelembe vétele ugyanakkor többféle formában és értelmezésben jelenik meg a tudományterületen belül. Jelen tanulmány gondolkodási keretébe az interdependens preferenciák (Pollak 1976) használatával vezetem be az altruizmust. Effajta alkalmazás Becker (1974, 1976) nyomán többek között Ishikawa (1975), Bolnick (1979), Rapoport (1995), illetve Ottoni-Wilhelm és szerzőtársai (2014) munkáiban lelhető fel. A technika lényege, hogy az egyén által maximalizálandó célfüggvénybe független változóként más gazdasági szereplők jóléte is beemelésre kerül. Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy itt nem egyfajta extern hatásról van szó: a hasznossági függvények interdependenciája nem valamilyen cselekvésből, hanem az interperszonális kapcsolatokból fakad, s az emberek közötti viszonyrendszeren alapszik (Hámori 2003).

Így a kivándorlást fontolgató egyén jóléte az (5) kifejezés szerint nem csak saját, hanem más, vele kapcsolatban álló személyek hasznosságában bekövetkező változásoktól is függhet:

$$NB = NB(NB_i; \gamma_x \Delta NB_x; \gamma_y \Delta NB_y; \gamma_z \Delta NB_z; \dots) \quad (5)$$

ahol NB_i a döntéshozó egyén nettó hasznossági szintjét, a ΔNB -k a vele kapcsolatban állók nettó hasznossági szintjében a döntés nyomán bekövetkező változtatásokat jelölik, x, y, z indexek az egyénnel kapcsolatban álló személyekre vagy csoportra utalnak, γ az adott kapcsolat erősségét méri.

Az ilyen típusú altruista kötődést a migrációs döntések kapcsán *hűségként* definiálom, s általánosíthatónak tekintem bármilyen személy vagy csoport irányába. Ennek megfelelően a tanulmány fogalomhasználatában az tekinthető hűséges egyénnek, aki rendelkezik ilyen altruista kötődéssel. Az, hogy az egyén a kivándorlási döntés meghozatalakor mennyi, milyen irányú és erősségű ilyen kapcsolattal rendelkezik, az személyenként és időpillanatonként eltérhet, s jelen gondolkodási keretben adottságnak tekintem, ugyanakkor ez – mint azt később a specifikus beruházások segítségével kifejttem – oksági kapcsolatba állítható korábbi életével.

Ebben a tekintetben a hűség komplexebb jelenség annál a tényezőnél, amit a szakirodalom korábban a mobilitási költségek közé sorolt lelki költség fogalommal illetett. Utóbbi ugyanis az egyénnek csak azon érzelmi jellegű hasznosságvesztéségre

utalt, amely a korábbi kötelekek megszakításával jár. Jelen tanulmány hűségfogalma azonban figyelembe veszi azt is, hogy a hűséges egyén saját jóléti függvényében érzi, ha távozása bármilyen – akár pénzben mérhető, akár az előzőekhez hasonló lelki – veszteséget (vagy adott esetben hasznot) okoz a vele kapcsolatban álló személyeknek.

Jelen tanulmány hűség-fogalma *Hirschman (1995)* kivonulás-tiltakozás-hűség koncepciójával is párhuzamba állítható. *Hirschman* elmélete szerint, ha az egyén elégedetlen helyzetével (ami lehet például egy szervezeti tagság; egy jószág fogyasztása; vagy akár egy adott országban élés), akkor erre kétféleképpen reagálhat: kivonulhat az adott szituációból, illetve tiltakozás révén belülről adhat hangot elégedetlenségének. A kétféle reakció egyaránt kiegészítője és helyettesítője lehet egymásnak (*Mike 2008*), s az adott szituáció jellege, valamint a körülmények befolyásolják, hogy az elégedetlen egyén melyiket választja. Ezek mellett harmadik tényezőként a hűség játszik kulcsfontosságú szerepet a döntésben: amennyiben az egyén hűséges az adott kapcsolat iránt, az csökkenti a kivonulási opció választásának valószínűségét.

A *Hirschman*-féle koncepciónak a migráció terén történő alkalmazhatóságát már mások is felvetették, azonban ezen kezdeményezések a modellalkotásig nem jutottak el. Míg *Ruget és Usmanalieva (2008)* általánosságban beszélt a hűség szerepéről, addig *Hoffmann (2008, 2010)* a *hirschmani terminológia értelmezhetőségéről* értekezett a nemzetközi vándorlások kapcsán.

A *hirschmani hűségkoncepciónak* a tanulmányban definiált hűségfogalommal való azonossága a kivándorló hasznosságára gyakorolt hatásában mutatkozik meg. *Hirschman (1995)* szerint ugyanis a hűséges egyénekre jellemző, hogy kivonulásuk után sem válnak közömbössé korábbi partnereik sorsát illetően. Ha pedig tudják, hogy kivonulásukkal még inkább hozzájárulnak a partnerek helyzetének hanyatlásához, akkor ezt egyfajta internalizált „hűtlenségi” vagy „kivonulási adóként” élik meg.⁷ Ez hatásában azonos azzal az általam leírt jelenséggel, amikor az egyén más jólétének a csökkenését saját hasznossági függvényébe épülve érzi meg. Ilyen veszteség – vagy „hűtlenségi adó” – lehet, amikor a családtagnak lelki költséggel jár az egyén külföldre költözése, vagy az a költségvetési externália⁸, amelyet a társadalom szenved el az aktív korú személy kivándorlásával.

7 A gondolat – főként annak tükrében, hogy a hűséget fentebb egyfajta altruista attitűdből vezetem le – rokonítható *Simon (1990)* azon megfogalmazásával, amely szerint a társadalom „megaláthatja” a docilis szereplőket azáltal, hogy altruista viselkedésre vezeti őket.

8 Költségvetési externália akkor jelentkezik, ha az egyén egy adott országból egy másikba költözik: ezzel ugyanis előbbiben csökkenti, utóbbiban pedig növeli az adóalapot. Ez a kedvezőtlenül érintett kormányzat számára azzal a kellemetlenséggel jár, hogy a kisebb adóbevétel miatt csökkennie kell a közszolgáltatási szintet, vagy a változatlan minőség fenntartásához többletterheket kell rónia a társadalom megmaradt részére (*Szalai 2002; Wildasin 1989*). Ez a hatás egy szereplő kivándorlása esetén természetesen marginális. Amennyiben azonban a migráció tömegessé válik, úgy a negatív hatás jelentős méreteket ölthet.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy jelen gondolkodási keretben a hűségén keresztül jelentkező kivonulási adó csak akkor „élesedik”, ha az elvándorlás révén az egyénnel kapcsolatban álló személyek jóléte csökken. Nem jelentkezik tehát a családdal szembeni „hűtlenségi adó”, ha például a kivándorló magával viszi őket, sőt ellentétes előjellel kerül elszámolásra, ha a migráció célja pontosan az, hogy így segítse az otthonmaradókat, s a hazautalások révén növelje a jövedelmüket.

Mindezt egy hűség-tényező segítségével építhetjük be az egyén (1) és (2) egyenletekkel leírt döntési alternatívái közé. A hűséges egyéneknél – tehát akiknél az (5) kifejezésben szereplő γ_i -k ($i = x, y, z \dots$) közül legalább egy nem nulla – ez azt jelenti, hogy a kivándorlás nettó haszna a (6) kifejezésre módosul úgy, hogy abba pozitív előjellel H hűség-tényező is beemelésre kerül.⁹ Ezen hűség-tényező magában foglalja az egyén valamennyi altruista kötődéséből eredő hasznosság-változás – tehát az (5) kifejezésben szereplő $\gamma_x \Delta NB_x; \gamma_y \Delta NB_y; \gamma_z \Delta NB_z; \dots$ tényezők – nettósított hatását.¹⁰

$$NB_k = \alpha_k I_k + G_k + (1 - \alpha_k) U_k - C_m + H \quad (6)$$

$$\text{ahol } H = \sum_i \gamma_i \Delta NB_i \text{ és } (i = x, y, z \dots)$$

Ebben a formában a hűség-tényező az altruista kapcsolatokból eredő hasznosság-változások visszahatását fejezi ki. Ez hűséges egyének esetén úgy interpretálható, hogy a szereplő olyan kötelékkel bír más személyek (családja, barátai, közössége tagjai) irányába, hogy azok jólétének pozitív vagy negatív irányú változásai azonos előjellel rá is hatással vannak. Ez alapján pedig – noha elismerendő, hogy a hűség mértéke nehezen számszerűsíthető, pénzbeli kifejezése pedig még inkább problematikus – elmondható, hogy a (7) kifejezés fennállása esetén (feltéve, hogy $I_k > I_h$, $G_k > G_h$, illetve $\alpha_k = \alpha_h = 1$) a hűség meglehetősen eltántoríthatja az egyént a kivándorlástól:

$$dI + dG - C_m + H < 0 \quad (7)$$

Ezen reláció kifejezi, hogy amennyiben a bér- és közszolgáltatási szintbeli különbségek, valamint a mobilitási költségek egyenlegéhez hozzászámoljuk a hűség révén jelentkező hasznosság-változásokat (amely akkor jelentkezik negatív előjellel, ha az egyénnel kapcsolatban állók hasznossága csökkenne a kivándorlás hatására), s ez az érték már a negatív tartományban van, úgy az illető nem fog a kivándorlás mellett dönteni. Ezáltal a hűség magyarázatul szolgálhat a bevezetésben „elmarad

⁹ Ez azt jelenti, hogy a nem hűséges egyéneknél.

¹⁰ Szólhatnak érvek amellet is, hogy a hűség-tényező – azonos vagy más paraméterrel szorozva – beépítésre kerüljön az egyén maradási alternatívájába is, ettől azonban eltekintek. Ennek értelmezése a következők szerint interpretálható: a kivonulás csökkentheti a hűséges egyén hasznosságát, amennyiben azonban marad, az lelki szempontból nem jelent számára többlethasznosságot.

migrációként” aposztrofált jelenség okára. Így többek között arra is, hogy az Európai Unió tagállamai között meglévő életszínvonalbeli különbségek, valamint az alacsony mobilitási költségek miatt nem okoznak mégsem a jelenleginél jóval nagyobb mértékű migrációt.

Mindez azonban nem elegendő ahhoz, hogy teljességében megértsük a hűség kivándorlási döntésekben játszott szerepét. Ahhoz ugyanis elengedhetetlen ismerni azt is, hogy az egyén miért alakít ki élete során olyan kapcsolatokat, amelyek később „korlátozhatják” döntéseit. E kérdésre az emberi viselkedéssel foglalkozó különböző tudományágak olyan különböző válaszokat tudnának adni, amelyek áttekintése meghaladná jelen tanulmány kereteit. Ezért itt egy közgazdasági magyarázat áttekintésére szorítkozom.

Mike (2008, 2012) a hűség megjelenését a *Williamson (1985, 2007)* nevéhez köthető specifikus beruházásokkal – amelyek fő jellemzője, hogy az adott kapcsolaton kívülre kerülve veszítenek értékükből (*Milgrom–Roberts 2005*) – hozza összefüggésbe. A két jelenség kapcsolatáról a következőket írja:

„...ha egy konkrét esetben a kivonulási és tiltakozási döntések alakulására vagyunk kíváncsiak, érdemes a figyelmünket a hűség helyett a specifikus beruházásokra összpontosítanunk. Ezek egyrészt ugyanúgy hatnak, mint *Hirschman* szerint a hűség. Másrészt szorosan összefüggenek a hűséggel, növelik annak valószínűségét. A specifikus beruházás fogalmának egyik előnye, hogy a hűséggel ellentétben közvetlenül bevonható a közgazdasági elemzésbe. Egy másik mellette szóló érv, hogy a beruházások könnyebben megfigyelhetők, és előrejelzések készítését is lehetővé teszik – szemben a nehezen és általában csak utólag, a tényleges viselkedésből kikövetkeztethető hűséggel.” (*Mike 2008:95*).

Mindez arra mutat rá, hogy a tanulmányban vizsgált döntési szituációban is érdemes figyelmet fordítani a specifikus beruházásokra, hiszen azok magyarázatul szolgálhatnak a hűség megjelenésére, ráadásul azonos hatással bírnak a kivándorlási döntésekre is. Személyhez kötődő hűség esetén ilyen specifikus beruházás lehet például az illető személyének megismerése, a vele töltött idő, a közösen tett vállalások; csoport esetén az adott közösség formális és informális szabályainak megismerése, a csoportban felépített reputáció megszerzésére áldozott energia; ország esetén¹¹

¹¹ Míg a szervezetek kapcsán *Hirschman (1995)* nem vizsgálja a hűség eredetét, addig a polgárok és az állam viszonylatában igen: a hűség mértékét a közjavak mennyiségével és minőségével hozza összefüggésbe. Állítása szerint az ország presztízse, a társadalmi igazságosság megnyilvánulása, az emberi és a demokratikus szabadságjogok tiszteletben tartása, valamint az állam nemzetközi konfliktusoktól való távolmaradása mind olyan közjószág-jelleggel bíró tényezők, amelyek képesek növelni a polgárok ország iránti hűségét (*Hirschman 1978*). Ezen tényezők azonban jelen tanulmányban a nettó közszolgáltatási szintként definiált faktorban jelentkeznek. Itt hűségen továbbra is a fent definiált altruista kapcsolatot értem.

pedig a nyelv elsajátítása, a politikai intézményrendszer működésének megismerése vagy a kultúra magáévá tétele (*Furubotn–Richter 2005; Mike 2008*). Ezen specifikus beruházások növekedése pedig – azáltal, hogy elősegíti a hűség megjelenését – fontos ellenőztőnzője lehet a kivándorlásnak. Mindez nagymértékben rokonítható *Da Vanzo (1981)*, valamint *Mulder és Wagner (2012)* gondolatával is, akik a migráció egyik fontos befolyásoló tényezőjének az ugyancsak hasonló tulajdonságokkal bíró helyspecifikus tőke mennyiségét tekintették.

Külön kiemelendő, hogy a fentiekhez hasonló specifikus beruházások többsége – az emberi életvitel természetéből fakadóan – az egyén korának előrehaladtával gyarapodik. Ezeknek bár – a költségek elsüllyedt jellege miatt – a racionálisan kalkuláló egyén döntésében nem kellene szerepet játszaniuk, a gyakorlatban ez többnyire mégsem így történik (*Mérő 2010*). Az egyének ráadásul általában hajlamosak szisztematikusan felülbecsülni az elsüllyedt költségek szerepét, illetve indokolatlanul számításba venni őket (*Hámori 2003*), ami egyfajta ragaszkodást vált ki az adott beruházás tárgyához (*Arkes–Blumer 1985*), jelen esetben az adott kapcsolathoz. Ez – noha túlmutat a tanulmány elején lefektetett emberkép feltevésén – ugyancsak indokként szolgálhat arra, hogy miért érdemes a korábbiaknál nagyobb figyelmet fordítani a kivándorlás vizsgálatok a hűséggel összefüggő lelki tényezőkre. Az említett torzítási hatásnak köszönhetően ugyanis ezek a várhatónál jóval nagyobb életszínvonalbeli különbségek ellensúlyozására is alkalmasak lehetnek.

A hűség ilyen formájú értelmezése a nemzetközi migrációról szóló irodalom más irányzatainak megállapításait is egyrészt erősíti, másrészt új megvilágításba helyezi. Az egyes kapcsolatokban megjelenő hűség ugyanis – összhangban a migrációs hálózatok, illetve a horda magatartás szerepét hangsúlyozó irodalmakkal (*Epstein 2008; Haug 2008; Massey et al. 1998*) – nem csak visszatartó ereje lehet a kivándorlásnak, hanem más esetekben még erősebben ösztönözheti is azt. Ha ugyanis az egyén olyan személyek iránt viseltetik a fent definiált hűséggel, akik korábban már elvándoroltak, az számára is ezt a választást teheti kedvezőbbé. Ugyancsak fontos szempont az is, hogy a migráció célországában eltöltött idő, s az ennek során eszközölt specifikus beruházások növekedése hasonlóképpen ellenőztőnzője lehet a hazatelepülésnek és az ismételt elvándorlásnak egyaránt.

Ezen ellentétesnek tűnő hatások azonban nem gyengítik a fenti érvelést. Épp ellenkezőleg: rámutatnak, hogy a hagyományos individuális döntéseken túli személyes kapcsolatok, elköteleződések és érzelmi viszonyulások – illetve ezek „nettósított értéke” – valóban komoly szerepet játszhatnak a migrációs döntés meghozatalában.

5. Kitekintés az empiria felé

A tanulmány elméleti és logikai úton levezetett megállapításait az támaszthatná alá, ha azokat empirikus eszközökkel is igazolni lehetne. Ehhez egy megfelelő adatbázis

használatával kellene tesztelni, hogy a hűség proxy változóinak választott jellemzők előfordulása gyakoribb vagy erősebb-e a helyben maradó népesség körében, mint a kivándorlóknál.

E téren azonban jelentős módszertani akadályok állnak fenn, ami elsősorban a kivándorlás mérési nehézségeivel, valamint a meglévő statisztikák egyéni jellemzőkre vonatkozó hiányosságaival (*Lakatos 2015*) áll összefüggésben. A tanulmány állításainak közvetlen teszteléséhez szükséges követelményeknek ugyanis a nyilvánosan elérhető migrációs adatok nem felelnek meg.

A nemzetközi migrációról rendelkezésre álló adatbázisok – így az *Eurostat* vagy az *OECD* adatbankjai – kapcsán több módszertani probléma is felvetődik. Ezek ugyanis a kivándorlás tekintetében gyakran hiányosak, s a meglévő információk is csak egy szegletét fedik le a kivándorlóknak: azokat, akik letelepedési céllal költöznek külföldre, s a kijelentkezéshez szükséges adminisztratív teendőket is elvégzik. A legfőbb problémát ugyanakkor az jelenti, hogy ezen adatforrások csak mennyiségi adatokat közölnek a migránsokról, egyedi jellemzőkre vonatkozó információkat azonban nem tárolnak róluk.

Az egyedi jellemzők megismerésében a célzott felmérések vagy a tükörstatisztikák – például az európai munkaerő-felmérés (*European Union Labour Force Survey*) vagy az Egyesült Királyság munkaerő-regisztrációs rendszerének (*Worker Registration Scheme*) adatai – jelenthetnének megoldást. Ezek kapcsán azonban olyan problémák merülnek fel, mint a hozzáférés zártkörűsége vagy az, hogy csak általános, jelen tanulmány szempontjából nem releváns egyéni jellemzőket tartalmaznak. Ráadásul ezen adatforrások esetén a nemzetközi összehasonlíthatóság, valamint a megfelelő kontrollcsoportra (tehát az otthonmaradókra) vonatkozó azonos adatok hiánya is gondot jelent.

Az akadály megkerüléséhez szóba jöhetne más témájú – például a *World Value Survey*hez hasonló, értékrendet, társadalmi kapcsolatokat vizsgáló – egyedi adatokat tároló források használata, amely jó eséllyel tartalmazna megfelelő proxy változót¹² a hűség mérésére. Itt azonban a migrációra vonatkozó információ jelentené a szűk keresztmetszetet. Noha a *World Value Survey* 2010 és 2014 közötti hulláma tartalmaz arra vonatkozó kérdést, hogy a válaszadó az adott országban született, vagy bevándorolt oda, az esetleges bevándorlás időpontjáról nem tudunk meg belőle semmit (*World Value Survey 2016*). Így az egyéb kérdésekre adott válaszok – amelyek a hűség proxyjaként szolgálhattak volna – esetlegesen már az évtizedek óta a fogadó országban kialakított életre vonatkozhatnak, így nem a tanulmányban vizsgálni kívánt kapcsolatok erősségét mérnék.

12 A megfelelő proxy változók megtalálását természetesen egy alaposan átgondolt folyamatnak kell megelőznie. Az intuíció alapján azonban szóba jöhetnének olyan változók, amelyeket például a család vagy a barátok fontosságára, továbbá a különböző közösségekben való részvételi szokásokra vonatkozó kérdésekre adott válaszok alapján nyerhetők.

A két különböző típusú probléma kezelésére megoldást kínálhatna a két típusú adatforrás összekapcsolása, azonban ez egy elvi módszertani hiba elkövetéséhez vezetne. Ha ugyanis a hűség proxyjaként használt változók országonkénti átlagát a vonatkozó állam kivándorlási adataival kapcsolnám össze, azzal makroszintű adatokból próbálnék meg következtetéseket levonni az egyénre nézve, ami ökológiai tévkövetkeztetéshez vezetne. Így, tekintettel arra, hogy a tanulmányban a hűséget egyéni jellemzőként tárgyaltam, ezt el kell utasítanom. Mindez arra mutat rá, hogy jelen tanulmány állításainak közvetlen empirikus tesztelése kizárólag egy célzott adatfelvételtől készített adatbázis segítségével lenne elvégezhető, ilyen azonban nem áll a rendelkezésemre.

A fentiek tudomásul vétele mellett közvetett bizonyítékok kereshetők a hűség kivándorlási döntésekben játszott szerepének igazolására. Ennek során támaszkodhatok *Mike* (2008, 2012) megállapításaira, aki pontosan a könnyebb megfigyelhetőségük miatt javasolja a specifikus beruházások fókuszba helyezését a hűség vizsgálatakor.

Ezt alapul véve pedig elmondható, hogy *Blaskó és Gödri* (2014), *Mayda* (2010), *Sprenger* (2013), illetve *Zaiceva és Zimmerman* (2008) empirikus vizsgálatai közvetve alátámasztani látszanak állításaimat. Előbbiek tanulmányukban azt találták, hogy a 40 év felettiek jóval kisebb valószínűséggel vándorolnak ki a náluk fiatalabbaknál, míg az utóbbi két szerző egyaránt pozitív irányú kapcsolatot talált a fiatalok teljes népességen belüli aránya és a kivándorlás mértéke között. Ez többek között azzal állhat összefüggésben, hogy – mint korábban utaltam rá – az emberek életkoruk előrehaladtával természetes módon egyre több specifikus beruházást eszközölnek. Így magyarázható, hogy a fiatalabbak, akik életkorukból fakadóan kevesebb specifikus beruházással rendelkeznek, az idősebbeknél nagyobb valószínűséggel élnek a migráció lehetőségével.¹³

Emellett *Blaskó és Gödri* (2014) rámutattak, hogy a házas személyek mind a nőtlen/hajadon egyénekénél, mind az elváltaknál kisebb valószínűséggel döntenek a migráció mellett. *Zaiceva és Zimmerman* (2008) pedig azt találták, hogy az elvándorlási szándék valószínűsége az elváltak és özvegyek körében szignifikánsan nagyobb, a gyermekeseknél pedig szignifikánsan kisebb volt. Tekintettel arra, hogy mind a házasság, mind a gyermekvállalás egyfajta specifikus beruházás, amely a tanulmány fogalomrendszerében hűséget megtestesítő kapcsolatot hoz létre, ezen eredmény közvetve ugyancsak alátámasztja érvelésemet.

Szintén közvetett érvként szolgálhatnak álláspontom mellett az ismételt migrációra vonatkozó kutatások eredményei. A téma kapcsán *DaVanzo* (1981) és

13 Ezen eredménynek természetesen számos más magyarázata is lehet. Ezek közé tartozhat többek között, hogy a fiatalok számára az explicit mobilitási költségek is eleve alacsonyabbak lehetnek (például a szélesebb körű nyelvtudás vagy technológiai ismeretek révén), illetve hosszabb várható hátralévő élettartamuk miatt a migrációval járó többlethasznot is nagyobb időhorizonton jelentkezhettek számukra (*Stigler-Becker* 1989).

Constant és Zimmermann (2012) is arra a következtetésre jutottak, hogy a migránsok a kivándorlást követő időszakban az átlagnál nagyobb valószínűséggel döntenek az ismételt migráció mellett, illetve *Zaiceva és Zimmerman (2008)* arra mutattak rá, hogy növeli a migrációs szándék megjelenésének valószínűségét az, ha az egyén korábban már költözött külföldre. Ezen eredmények – összhangban a hivatkozott szerzők érvelésével – jelen tanulmány fogalomrendszerében azzal magyarázhatók, hogy a migránsok új lakhelyükön nem rendelkeznek annyi hűséget megtestesítő kapcsolattal (s ezzel párhuzamosan ott eszközölt specifikus beruházással), amely ellensúlyt tudna képezni számukra az újabb elvándorlás nettó hasznaival szemben.

6. Konklúzió

Jelen tanulmányban arra vállalkoztam, hogy az elvándorlás lelki vonatkozásainak új megvilágításba helyezésével választ adjak a napjaink megváltozott migrációs környezetében tapasztalható „elmaradt kivándorlás” okaira. Kiindulópontom ugyanis az volt, hogy a mobilitási költségek huszonegyedik században tapasztalt alacsony szintje a jelenleginél jóval nagyobb volumenű nemzetközi migrációt is indokoltá tenne.

Amellett érveltem, hogy ez a kivándorlási döntéseknek egy eddig kevésbé tárgyalt aspektusával, annak lelki költségeivel áll összefüggésben. Noha ezeken túlmenően számos további ellenőztőzöje lehet az elvándorlásnak (amelyek bemutatása mind külön tanulmányt érdemelhet), az általam definiált hűségtenyező bevezetése képes volt plauzibilis magyarázatot, s alkalmazható elméleti keretet adni a bevezetésben leírt talányra.

Tanulmányom újszerű eleme az volt, hogy e lelki költségeket nem pusztán a mobilitási költségek egy nem-pénzbeli tételeként kezeltem, hanem a kivándorlást fontolgató egyének altruista személyközi kapcsolataira vezettem vissza őket. A tanulmányban felépített gondolkodási keretben így azzal magyaráztam a hűséges egyének kivándorlástól való tartózkodását, hogy az interdependens hasznossági függvényeik miatt a partnereik migráció révén jelentkező jólétvesztesége rájuk is hasonlóképpen hatna.

Így a tanulmány fontos eredményének tekinthető a migráció lelki vonatkozásainak újszerű megközelítése, a hűség fentiek szerinti formalizálása, illetve szerepének felértékelése, amely magyarázata lehet annak, hogy napjaink megváltozott környezetben mi képes ellensúlyozni a kivándorlás révén elérhető hatalmas potenciális hasznokat. Mindazonáltal ezen állítás – a tanulmányban kifejtetteket is figyelembe vevő – empirikus tesztelése még több jövőbeli kutatás tárgyát képezheti.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Közösen a Jövő Munkahelyeiért Alapítvány támogatásával készült. A tanulmány megírásához nyújtott segítségükért a szerző köszönettel tartozik a Budapesti Corvinus Egyetem Összehasonlító és Intézményi Gazdaságtan Tanszéke munkaközösségének. A leírtakért felelősség ugyanakkor csak a szerzőt terheli.

Hivatkozások

- Ahmad, N. – Hussain, Z. – Sial, M. H. – Hussain, I. – Akram, W. (2008): Macroeconomic determinants of international migration from Pakistan. *Pakistan Economic and Social Review*, Vol. 46, No. 2:85–99.
- Arkes, H. R. – Blumer, C. (1985): The Psychology of Sunk Cost. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, Vol. 35, No. 1:124–140.
- Becker, G. S. (1974): A Theory of Social Interactions. *Journal of Political Economy*, Vol. 82, No. 6:1063–1093.
- Becker, G. S. (1976): Altruism, Egoism, and Genetic Fitness: Economics and Sociobiology. *Journal of Economic Literature*, Vol. 14, No. 3:817–826.
- Blaskó Zsuzsa – Gödri Irén (2014): Kivándorlás Magyarországról: Szelekció és célország-választás az „új migránsok” körében. *Demográfia*, Vol. 57, No. 4:271–307.
- Bodnár Katalin – Szabó Lajos Tamás (2014): A kivándorlás hatása a hazai munkaerőpiacra. *MNB-tanulmányok*, 114. http://www.mnb.hu/Root/Dokumentumtar/MNB/Kiadvanyok/mnbhu_egyebkiadvanyok_hu/A_kivandorlas_hatasa_a_hazai_munkaeropiacra.pdf, Letöltve: 2014. 12. 29.
- Bolnick, B. R. (1979): Government as a Super Becker-Altruist. *Public Choice*, Vol. 34, No. 3:499–504.
- Constant, A. F. – Zimmermann, K. F. (2012): The Dynamics of Repeat Migration: A Markov Chain Analysis. *International Migration Review*, Vol. 46, No. 2:362–388.
- Cooke, T. J. (2008): Migration in a Family Way. *Population, Space and Place*, Vol. 14, No. 4:255–265.
- DaVanzo, J. (1981): Repeat Migration, Information Costs, and Location-Specific Capital. *Population and Environment*, Vol. 4, No. 1:45–73.
- Docquier, F. – Rapoport, H. (2012): Globalization, Brain Drain, and Development. *Journal of Economic Literature*, Vol. 50, No. 3:681–730.
- Epstein, G. S. (2008): Herd and Network Effects in Migration Decision-Making. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 34, No. 4:567–583.
- Eurostat (2016a): Annual net earnings (earn_nt_net). <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>, Letöltve: 2016. 02. 15.

- Eurostat (2016b): Emigration by age and sex (migr_emi2). <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>, Letöltve: 2016. 02. 15.
- Eurostat (2016c): Population on 1 January by age and sex (demo_pjan). <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>, Letöltve: 2016. 02. 15.
- Furubotn, E. G. – Richter, R. (2005): *Institutions and Economic Theory. The Contribution of the New Institutional Economics*. The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Geis, W. – Uebelmesser, S. – Werding, M. (2013): How do Migrants Choose Their Destination Country? An Analysis of Institutional Determinants. *Review of International Economics*, Vol. 21, No. 5:825–840.
- Golovics József (2015): Korlátozott racionalitás és altruizmus. *Behaviorizmus a közgazdaság-tudományban. Hitelintézeti Szemle*, Vol. 14, No. 2:158–172.
- Greenwood, M. J. (1975): Research on Internal Migration in the United States: A Survey. *Journal of Economic Literature*, Vol. 13, No. 2:397–433.
- Hagen-Zanker, J. (2008): Why do people migrate? A review of the theoretical literature. MPRA Paper No. 28197. <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/28197/>, Letöltve: 2015. 11. 14.
- Hámori Balázs (2003): *Érzelemgazdaságtan. A közgazdasági elemzés kiterjesztése*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Haug, S. (2008): Migration Networks and Migration Decision-Making. *Journal of Ethnic and Migration*, Vol. 34, No. 4:585–605.
- Hirschman, A. O. (1978): Exit, Voice, and the State. *World Politics*, Vol. 31, No. 1:90–107.
- Hirschman, A. O. (1995): *Kivonulás, tiltakozás, hűség*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hoffmann, B. (2008): Transnational Migration and Political Articulation: Making New Sense of 'Exit and Voice'. COMCAD Working Paper Series, 47. http://www.uni-bielefeld.de/tidrc/ag_comcad/downloads/workingpaper_47_hoffmann.pdf, Letöltve: 2015. 01. 17.
- Hoffmann, B. (2010): Bringing Hirschman Back In: „Exit”, „Voice”, and „Loyalty” in the Politics of Transnational Migration. *The Latin Americanist*, Vol. 54, No. 2:57–73.
- Ishikawa, T. (1975): Family Structures and Family Values in the Theory of Income Distribution. *Journal of Political Economy*, Vol. 83, No. 5:987–1008.
- Kim, K. – Cohen, J. E. (2010): Determinants of International Migration Flows to and from Industrialized Countries: A Panel Data Approach Beyond Gravity. *International Migration Review*, Vol. 44, No. 4:899–932.
- Kureková, L. (2013). Welfare systems as emigration factor: Evidence from the new accession states. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 51, No. 4:721–739.
- Lakatos Judit (2015): Külföldön dolgozó magyarok, Magyarországon dolgozó külföldiek. *Statistikai Szemle*, Vol. 93, No. 2:93–112.

- Massey, D. S. – Arango, J. – Hugo, G. – Kouaouci, A. – Pellegrino, A. – Taylor, E. J. (1993): *Theories of International Migration: A Review and Appraisal*. *Population and Development Review*, Vol. 19, No. 3:431–466.
- Massey, D. S. – Arango, J. – Hugo, G. – Kouaouci, A. – Pellegrino, A. – Taylor, J. E. (1998): *Worlds in Motion. Understanding International Migration at the End of the Millenium*. Clarendon Press, Oxford.
- Mayda, A. M. (2010): International migration: a panel data analysis of the determinants of bilateral flows. *Journal of Population Economics*, Vol. 23, No. 4:1249–1274.
- Mérő László (2010): *Az érzelmek logikája*. Tericum Kiadó, Budapest.
- Mike Károly (2008): Kivonulás, tiltakozás és hűség az Európai Unióban. A specifikus beruházások jelentősége. *Századvég*, Vol. 13, No. 50:79–106.
- Mike Károly (2012): Hirschman Meets Williamson: Relationship-Specific Investment and Loyalty. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 3, No. 2:55–81.
- Milgrom, P. – Roberts, J. (2005): *Közgazdaságtan, szervezetelmélet és vállalatirányítás*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mulder, C. H. – Wagner, M. (2012): Moving after Separation: The Role of Location-specific Capital. *Housing Studies*, Vol. 27, No. 6:839–852.
- Otoni-Wilhelm, M. – Vesterlund, L. – Xie, H. (2014): Why Do People Give? Testing Pure and Impure Altruism. NBER Working Paper Series No. 20497. <http://www.nber.org/papers/w20497>, Letöltve: 2015. 12. 14.
- Palmer, J. – Pytlikova, M. (2015): Labor Market Laws and Intra-European Migration: The Role of the State in Shaping Destination Choices. *European Journal of Population*, Vol. 31, No. 2:127–153.
- Pollak, R. A. (1976): Interdependent Preferences. *The American Economic Review*, Vol. 66, No. 3:309–320.
- Rapoport, H. (1995): Coordination, Altruism and Under-Development. *Kyklos*, Vol. 48, No. 3:389–407.
- Rugot, V. – Usmanalieva, B. (2008): Citizenship, migration and loyalty towards the state: a case study of the Kyrgyzstani migrants working in Russia and Kazakhstan. *Central Asian Survey*, Vol. 27, No. 2:129–141.
- Simon, H. A. (1990): A Mechanism for Social Selection and Successful Altruism. *Science*, Vol. 250, No. 4988:1665–1668.
- Sjaastad, L. A. (1962): The Costs and Returns of Human Migration. *Journal of Political Economy*, Vol. 70, No. 5:80–93.
- Sprenger, E. (2013): The Determinants of International Migration in the European Union: An Empirical Analysis. IOS Working Papers, 325. http://www.dokumente.ios-regensburg.de/publikationen/wp/wp_ios_325.pdf, Letöltve: 2014. 01. 23.
- Stigler, G. J. – Becker, G. S. (1989): De Gustibus Non Est Disputandum. In: Stigler, G. J.: *Piac és állami szabályozás. Válogatott tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 112–139.

- Szalai Ákos (2002): Fiskális föderalizmus. Áttekintés. *Közgazdasági Szemle*, Vol. 49, No. 5:424–440.
- Wildasin, D. E. (1989): Interjurisdictional Capital Mobility: Fiscal Externality and a Corrective Subsidy. *Journal of Urban Economics*, Vol. 25, No. 2:193–212.
- Williamson, O. E. (1985): *The Economic Institutions of Capitalism. Firms, Market, Relational Contracting*. Free Press, New York.
- Williamson, O. E. (2007): A tranzakciós költségek gazdaságtana: a szerződéses kapcsolatok irányítása. *Kormányzás, Közpénzügyek, Szabályozás*, Vol. 2, No. 2:235–255.
- World Value Survey (2016): World Value Survey Wave 6: 2010–2014. Official Aggregate v.2015041. <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>, Letöltve: 2016. 02. 11.
- Zaiceva, A. – Zimmermann, K. F. (2008): Scale, diversity, and determinants of labour migration in Europe. *Oxford Review of Economic Policy*, Vol. 24, No. 3:427–451.